

CSEPELI GYÖRGY: ÉRTÉKEK ÉBRESZTÉSE

Csepeli György a legismertebb és legelismertebb magyar társadalomtudósok egyike, szűkebb szakmája a szociálpszichológia, de otthonosan mozog a filozófia, a társadalomantropológia, a történettudomány területén, igen tág a művésztörténeti, irodalomtörténeti, filmtörténeti horizontja. Társadalmi jelenségeket vizsgál elméleti alapozással, szigorúan ellenőrzött empirikus módszerekkel. Széles körű hagyományos, de a mesterséges intelligenciával kapcsolatos legfrissebb kutatási eredményeket is felölelő műveltsége révén meggyőzően tud ritkán emlegetett összefüggésekre rámutatni és általánosítani. A *Magyar Tudományos Művek Tára* tanúsága szerint ötvenegy könyv kapcsolódik nevéhez, ezek közül egytucatnyi társszerzőkkel készült vagy szerkesztett munka, ezek is jelzik, mennyire központi személyiség Csepeli a magyar és számos idegen nyelvű publikációja révén a nemzetközi, leginkább az angolszász társadalomlélektani világban.

Legújabb könyve az értékekről szól, s már a címe is elgondolkoztató és provokáló: *Értékek ébresztése*. Kiindulópontja egyszerre régi és drámaian aktuális. Már Nietzsche figyelmeztetett: az embereknek új értékekre lesz szükségük, ha meg akarnak maradni azon a pályán, amelyre az evolúció lökte őket. A könyv témáját exponáló fejezet a jelenből Ferenc pápát idézi, aki 2019. december 21-én a Római Kúria bíborosai előtt arról beszélt, hogy korszakos változások korában élünk. Ezek lényegét a gyakran idézett VUCA betűszó jelzi: változékonyság (volatility), bizonytalanság (uncertainty), komplexitás (complexity) és kétértelműség (ambiguity). Csepeli problémafelvetését az irodalomtudományban, szociológiában, filozófiában, antropológiában s leginkább e diszciplínák módszereinek igen eredeti módon történő összekapcsolásában kiemelkedő Hankiss Elemér gondolatvilága is inspirálta. A munka megírásához szükséges intellektuális és anyagi háttérrel a hankissi szemléletmódot intézményesítő kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete biztosította.

A könyv fő tézise az, hogy az ember értékek révén szabadul ki a szükségszerűség bilincseiből, így lépve át a lehetőségek határtalan terébe, ahol meghúzza maga és társai számára a határokat a lehető és a lehetetlen között. Az értékek legfőbb pillére pedig a szabadság, amelyet szokatlan módon, a kőszegi tudományos műhely nem szokványos (out of the box) gondolkozásmódját, az ott dolgozó természettudósokkal folytatott eszmecserek hatását tükrözve, határoz meg szerzőnk: „A komplexitás a mechanika, a kvantummechanika és az agy összjátéka nyomán feltárulkozó szerkezet, ahol nincs sem rend, sem káosz, hanem mindkettő együtt van. Ebben a szerkezetben nincs nyugalom, minden változik, de semmi sem előre

látható. Kis változások beláthatatlan következményekkel járnak, de nincs magyarázat arra, hogy éppen mi mit okoz vagy nem okoz... A komplexitás alapelve a meghatározatlanság, amit az ember a maga létében szabadságként él meg. A szabadság az akarát, a választás, a teremtés és a rombolás ereje, mely az embert földre lépésének pillanatától a történelem végéig várhatóan végigkíséri” (25.).

A tézist igen világos struktúrájú érvelés támasztja alá. Az értékek újragondolására készítő tényezők (így például a klímaváltozás, a demográfiai változások, a migráció, a pénzügyi rendszerek elszakadása a reálgazdaságtól) közös nevezője a planetáris idiotizmus Heidegger által bevezetett fogalma. Ebben a planetáris a hatalmi működés egész Földre való kiterjeszkedését, az így gerjesztett növekedési tébolyt, az idiotizmus pedig az emberiség öncélú pusztító és önpusztító szenvedélyét jelenti.

Hogyan fordíthatta, fordíthatja azonban saját hasznára az emberiség a szabadságot? Itt szerzőnk Szathmáry Eörs és John Maynard Smith evolúciós biológiai kutatásaihoz kapcsolódik. Szathmáry és Smith *A földi élet regénye* című könyvében az utolsó fejezet a nyelv adta evolúciós lehetőségeket mutatja ki. Hiába voltak a rendelkezésre álló források szerint okosabbak és erősebbek a neandervölgyi emberek a Homo sapiensnél, a Homo sapiens sikerét az biztosította, hogy képes volt együttműködni társaival, míg a neandervölgyiek nem tudtak.

A szabadságnak azonban nemcsak külső, hanem belső feltételei is vannak, a tudat alatti belső kényszerek is korlátozzák azt. A szabadsággal és a szabadságért meg kell küzdeni, s ezt a diktatúrák hatékonyan használják ki, amikor tömegemberekké silányítják az individuumokat. A szerző rendíthetetlenül humanista hitet tesz a kritikai gondolkodás szükségessége és lehetősége mellett. A végiggondolt és következetesen képviselt értékekre támaszkodhatnak szerinte az emberiség túléléseért felelősséget érző, autonóm módon gondolkodó, ugyanakkor globális horizontú személyiségek. Így értelmezhető a kötet címe: új értékek ébresztésére van szükség. Milyen területen, hogyan történhet ez? Erről szól a munka legnagyobb része, több mint háromnegyede, olyan alapkérdésekről van szó, mint a tudomány értékmentessége, amely jól hangzó, általában Max Weber nevéhez kötött igény, ténylegesen azonban nem létezhet, pontosabban: minél inkább tudatában vagyunk az értékek hatásaival nézeteinkre, annál inkább tehetünk kísérletet arra, hogy Bocskai István szavaival: „az dolgot ő magát nézzük” (46.). A könyv igen eredeti gondolata, hogy az értékek így értelmezett paradox ontológiai státusza lehetőséget ad a természet- és társadalomtudományokat egymástól elválasztó évezredek szakadék áthidalására, s így találhatja meg „a létbe ágyazott igazság értékeinek elkötelezett tudós” a „világot feldaraboló szaktudományok egymásra nem reflektáló kutatási eredményeinek dzsungeléből kivezető utat” (48.).

A konkrét értékhordozók között első helyen a vallásról esik szó. Peter Bergert idézve különbözteti meg Csepeli György a mindennapiság profán, valamint az idő és tér nélküli szent életszféráját. A két létszférát a hit köti össze, biztosítva a

tökéletes szent fölényét a tökéletlen profánnal szemben. Így vág rendet a vallás a rendtelenségben, megszabva, hogy hol, mikor mit lehet és mit nem lehet tenni. A következő értékvilág az elemzésben a kultúra, amelynek genezise és szerkezete a könyv érvelése szerint analóg a vallásával. A különbség az, hogy a vallási jelentések értelmezési tartománya utat nyit a transzcendensnek, míg a kulturális jelentések megmaradnak a profán, a világi értelmezési tartományban. A könyv felhívja a figyelmet a német *Kultur* és az angol *culture* szó eltérő jelentéseire: a német szó leszűkíti, az angol kitágítja az értékek körét. Tág értelemben a kultúra az élet teljességét átfogó környezet egésze, szűk értelemben csak a művészetek és a tudományok tartoznak alá, a környezet többi része ebben az értelmezésben a civilizáció. A kultúrákról szóló fejezet felvázolja a kultúrák osztályozásának leggyakoribb elméleteit. A szerzőhöz kimondva-kimondatlanul Geert Hofstede kultúrantropológiája áll a legközelebb, ő ötdimenziós, minden dimenzióban kétpólusú térben helyezi el a kultúrákat. Ezek: az egyén mennyire érzi magát közel a hatalom központjához, az individualizmus-kollektívizmus tengely, férfiasság-nőiesség, a bizonytalanság keresése *versus* kerülése s végül az abszolút igazság elfogadása *versus* tagadása. Napjainkban gyakran megkérdőjelezett humanista optimizmust tükröz a kultúrákkal foglalkozó fejezet zárógondolata: „Az individualizáció lett a Nyugatról elindult modernizáció kulcsfontosságú mozzanata, mely – ha lassan és akadozottan is, de – a földkerekség egészének összes társadalmában megjelenik” (65.). Optimista humanizmusa kitart a következő fejezetben is, annak ellenére, hogy bemutatja, miként vezet az evolúciós eredetű csoportközi gyanú a kultúrák konfliktusaihoz. Muzafer Sherif kutatásaira utalva érvel amellett, hogy „az evolúciós logikából következő csoporthatárok megtörhetőek, a csoportközi gyanakvás csapdájából a kooperáció, a kölcsönösen előnyös fölérendelt célok követése képezi a kiutat” (73.).

Kevesen tudják, hogy az oly gyakran használt algoritmus szavunk az i. sz. 9. század első felében alkotott al-Hvárizmi arabul író perzsa matematikus hibásan átirtnévéről ered, és előre meghatározott számtani műveleti, a társadalomkutatás értelmezésében magatartásformákat jelent. Az emberek agyában kialakult, létfenntartásukhoz elengedhetetlen, veleszületett ösztönös algoritmusokat a kultúra formálja. Ilyenek a rítusok, szokások, amelyek alól az egyén csak a közösségből való kiűzés árán tudja kivonni magát. A robotok, a mesterséges intelligencia megjelenésével azonban realitássá vált az értékek hatása nélküli cselekvés: ezt a problémát különösen nagy figyelemmel járja körül a könyv. A gyilkoló gépezeteket természetesen emberi döntések hozzák mozgásba, azonban a feladat beprogramozása után a robotok legtöbbször autonómak, így az „emberiesült gépek és az elgépiesedett emberek által benépesített jövő maga alá temetheti az értékeket” (83.), állapítja meg szerzőnk, akit azonban itt sem hagy el optimizmusa: „Az új technológia behatolása az ember alkotta világba nemcsak az elnyomás, hanem a felszabadulás erői számára is teret nyithat. A reziliencia az értékek visszavétele,

melynek révén az ember szuverenitását visszanyerve felülkerekedhet a machináció hatalmaival szemben” (83.).

A könyv két, átfogó, a vonatkozó kutatási eredmények teljes körű áttekintésére törekvő, de lényegre törő fejezetben tekinti át a magyar értékrendet és társadalmi hátterét. Azt bizonyítja, hogy a „kelet-közép-európai nyomorúság magyar hozzáadott értéke a negativizmus kínzó jelenléte, amely Zrínyi Miklóstól Hankiss Elemérig minden magyar nemzetkarakterről gondolkodó írásaiban újra meg újra felbukkan...” (89–90). A negativizmus nyolc dimenziója és az ezekből fakadó értékrendi következmények egyik összefoglaló fogalma a Bibó Istvántól kölcsönzött hamis realizmus, amely csak olyan információkat fogad be, amely beleillik a „disszonanciákat kiküszöbölő önigazoló mintába” (101.). Ami a mintába nem illik, az a külső vagy belső ellenség műve. Itt már csorbul kissé a szerző optimizmusa, de azért lát reménysugarat: Széchenyi István tanítását, aki szerint a magyaroknak meg kell tanulni hinni és hihetni egymásnak. A képet árnyalja a magyar társadalom kettősségeivel foglalkozó fejezet. Az egyik kettősség az Erdei Ferenc által kidolgozott, s főleg Gyáni Gábor által kritizált feudális és polgári értékrendre osztás, a másik pedig az elsősorban Hankiss Elemér „diagnózisában” feltárt 1945 után újrakonfigurált kettősség, az első és második társadalom kettőssége. „Az állam által erőszakkal megteremtett első társadalom eresztékeiben létrejött egy másik társadalom, mely az első társadalom diszfunkcióit volt hivatott több-kevesebb sikerrel kiküszöbölni. Az első társadalom létmódja a vertikális állam és politika által dominált, felülről lefelé működtetett minta szerint alakult, mellyel szemben a második társadalom szerveződése horizontális, informális, hálózatos mintát követett” (109.). Hunyady György kutatásai alapján Csepeli arra a következtetésre jut, hogy a kettősség a rendszerváltozás után kialakult magyar társadalom értékrendjében és szerkezetében is megmaradt: a rendszerigazolók és rendszerkritikusok szembenállását jelenti.

A magyar értékrendszer európai kereteit is terjedelmes fejezet tekinti át. Az európai értékrend alapja az egyéntől elidegeníthetetlen szabadság, mely minden más érték megteremtésének a feltétele. Ezt a szellemiséget tükrözik a 2007-ben a lisszaboni szerződésben rögzített európai értékek, amelyek alapja az emberi méltóság tisztelete és védelme. Az általános megállapítást a boldogság, az igazságosság és a szépség evolúciós tartalmának plasztikus bemutatása teljesíti ki.

A tapasztalt kutató két nagy problémakör áttekintésével teszi kerekké érvelését. Az egyik az empirikus szociológiai érték kutatás elméleti és módszertani problémáinak áttekintése, a másik pedig az értékek érvényesülésének korlátokat szabó egyéni, csoport- és tágabb társadalmi tényezők számbavétele. Az orvostudomány szóhasználatában gyakori, sorvadást jelentő atrófia fogalmával összegezi ezeket a jelenségeket. A háborúk, a koncentrációs táborok világából hozza fel az értékpusztulás megrendítő példáit. A kötet végszava azonban optimista, az altruizmust dicséri. Kétfajta altruizmusról beszél: az altruista egyén közvetlen környezetét

támogató parokiális és a kiterjesztett altruizmusról. Ez utóbbi nélkül aligha lenne okunk bármifajta optimizmusra az emberiség jövőjével kapcsolatban. Az altruista cselekvő önfeláldozó tette ugyanis nem hoz közvetlen előnyt számára, viszont jövőképet, példát mutatva megszilárdítja csoportja helyét az emberi világban.

Súlyos globális, európai és magyar problémákkal szembesíti az értékeket ébresztve e könyvében olvasóit Csepeli György. Kutatási és élettapasztalatait felelős közéleti értelmiségiként tárja elénk, jól tudván, hogy nincs sikeres terápia a beteg állapotának őszinte, mélyreható felmérése nélkül.

(Csepeli György: Értékek ébresztése. Budapest: Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete–Kocsis Kiadó, 2023, 232 o., ISBN 9786156372451)

Pók Attila

történész